

І. СМІРНОВА, К. СМІРНОВА (Донецьк)

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В АРАБСЬКИХ КРАЇНАХ (НА ПРИКЛАДІ СИРІЇ ТА ЄГИПТУ)

Процес розбудови громадянського суспільства та демократизації в арабському світі, у тому числі, у таких впливових країнах, як Сирія та Єгипет, становить важливий елемент сучасної міжнародної політики. Від його результатів, особливо в умовах глобалізаційних процесів, що охопили земну кулю, багато в чому залежить подальший розвиток соціально-політичної ситуації на Близькому Сході та в світі в цілому.

Ще донедавна громадянське суспільство було доволі занедбаним об'єктом аналізу: на Заході його часто розглядали як даність, як неодмінного супутника модернізації, тоді як на Сході воно відкидалося марксистами як фікція. Громадянське суспільство знову стало модним після падіння комунізму, оскільки було визнано, що посттоталітарні суспільства характеризуються винятковим дефіцитом соціальних структур, які є необхідною передумовою стабільних демократичних інституцій [15, с. 49]. Багато науковців присвятили свої дослідження цьому предмету. При написанні даної статті автором були використані теоретичні нарботки Н. Розенблум [13], Ю. Габермаса [4], Ф. Фукуями [15, 16], Р. Патнема [12], Ф. Шміттера [17] та роздуми над окремими аспектами функціонування громадянського суспільства в умовах олігархії української вченої Я. Боренько [3]. Дуже цікавими здалися ідеї російської дослідниці І. Кудряшової [10] щодо взаємодії традиційної культури та суспільно-політичних інститутів в арабських країнах. Також значний інтерес становили статті сирійських аналітиків А.Туркмани [32] і М.Шамаса [31], які концентрують увагу на специфіці розбудови громадянського суспільства в арабському регіоні в умовах політичного деспотизму. Особливо їх цікавить питання взаємовідносин громадянських асоціацій та держави, політика якої, на їх думку, постає головною перешкодою на шляху формування відкритого публічного простору та незалежної громадянської сфери. Турецький автор М. Камалі [9] розглядає громадянське суспільство як основу майбутнього демократичного процесу, звертаючи увагу на ті соціальні групи та структури, що можуть

стати основою його формування.

При написанні даної статті автори ставлять собі за мету проаналізувати стан громадянського суспільства та взаємовідносини ГС із державною владою в двох арабських країнах, Сирії та Єгипті. Ці дві країни були обрані як достатньо показові для регіону в цілому з точки зору їх соціально-політичних характеристик.

Поняття "громадянського суспільства" відіграло центральну роль у нещодавніх всесвітніх дебатах про передумови демократії та демократизації. Багато дослідників, що з'явилися упродовж останніх п'ятнадцяти років, наголошували на важливості сильного й активного громадянського суспільства для консолідації демократичних інститутів [12, с. 30].

Визначення громадянського суспільства коливається від дуже загальних трактувань ("простір непримусової асоціації людей", або "конкретна й автентична солідарність") до звужених, які ідентифікують громадянське суспільство тільки з тими соціальними утвореннями, що підтримують лібералізм (інститути вільного ринку, політичні партії та групи інтересів, добровільні асоціації і соціальні рухи з неекономічними цілями) [13, с. 11]. У цілому, можна виділити три традиції розгляду ГС. Одна з них пов'язана з ім'ям Д. Локка та сприйняттям ГС як вищої фази розвитку суспільства, де держава являє собою його природне продовження та ототожнюється з ним, виконуючи обмежену роль "нічного сторожа" і гарантії прав і свобод автономних громадян. Ми одразу відкидаємо цей підхід, що не приймає до уваги реалій політичного життя арабського Сходу, де за умов авторитарного режиму державна влада протиставляє себе суспільству, не утворюючи з ним єдиного гармонічного цілого, має надзвичайні повноваження за рахунок його свобод, обмежує та порушує індивідуальні права з метою самозбереження. Ось чому інша традиція, започаткована Ш. Монтеск'є, здається більш придатною. Вона розглядає ГС як неохоплені державою асоціації, структури, організації громадян, що за допомогою спільних зусиль домагаються реалізації своїх інтересів (які не завжди співпадають із державними, а часто й суперечать їм), використовуючи різні форми тиску на державу. Враховуючи домінуючу роль структур державної влади в суспільному житті арабських країн та їх прагнення втримати власну монополію, дослідження стосунків між ними й громадянськими рухами та об'єднаннями, які претендують на активну суспільну участь, є найбільш важливим для аналізу стану ГС. Що стосується сучасної традиції теоретизування з приводу ГС, засновником якої вважають Ю. Габермаса [4], то його інтерпретація виникнення громадянського суспільства в зв'язку із формуванням сфери публічної відкритості, хоч і відображає західний історичний досвід, все ж таки орієнтована на з'ясування соціокультурних умов виникнення різних історичних моделей ГС, а тому є досить перспективною і для нашої тематики. Бо, щоб зрозуміти специфіку функціонування ГС, треба поглянути на характер суспільства в цілому, ознайомитися з особливостями його інституцій та соціальних відносин, які постають джерелом і живильним середовищем громадянських структур. У вирішенні цієї проблеми нам також допоможуть представники культурологічного напрямку вивчення ГС, зокрема, теоретики соціального капіталу Р. Патнем [12], Ф. Фукуяма. [15, 16].

Ми розглядаємо громадянське суспільство як сукупність посередницьких груп та об'єднань громадян, самоорганізованих та відносно незалежних як від органів державної влади, так і від недержавних одиниць виробництва та відтворення, що здатні планувати та здійснювати колективні акції задля досягнення своїх інтересів [17, с.16]. Ці асоціації не просто незалежні від держави - вони повинні створювати різновид публічного простору, виконуючи роль інструмента захисту колективних та публічних прав, перетворюючись на організовану протидію державним структурам, і за цієї умови вони формують демократичну участь та здійснюють навчання громадянській поведінці.

До іранської революції переважна більшість орієнталістів вважала, що такі самостійні, незалежні організації на арабському Сході або відсутні, або їхній вплив досить обмежений. Різні соціальні групи та об'єднання не протистоять державі, а прагнуть співробітничати з нею і шукають у неї заступництва [14, с. 147]. Однак після ісламської революції 1979 р. почався активний перегляд усталених поглядів. У 1980-і рр. сформувалися три нові тенденції: 1. Мірою зростання впливу ісламських фундаменталістських рухів збільшилося число досліджень, що відстоювали тезу щодо політичного потенціалу ісламу, його здатності сформувати активну опозицію правлячим режимам. 2. Констатувалося, що держава на Близькому Сході не настільки всесильна, як це здавалося раніше. 3. З руйнуванням міфу про «слабкі» близькосхідні суспільства підсилюється інтерес до вивчення окремих соціальних груп, які могли б стати основою громадянського суспільства [9, с. 90].

Окремі вчені навіть вважали, що громадянське суспільство в країнах регіону вже настільки вкоренилося, що могло б стати базою розвитку демократії (А. Нортон, А. Халіл, М. Хадсон та ін.). Групами, які, на їхню думку, утворюють структуру громадянського суспільства в арабо-мусульманських країнах, є неурядові організації (НУО) - численні асоціації, клуби, гільдії, федерації, ділові та благодійні спілки, товариства працівників однієї професії та інші [8, с. 62].

Спробуємо оцінити громадянський потенціал вищезазначених типів неурядових організацій. Усі арабські країни, за виключенням Лівії, у тому числі Сирія та Єгипет, формально визнають право створювати НУО. [20, С. 59] Згідно з офіційними даними, на 2007 р. у Сирії було зареєстровано біля 1400 громадянських асоціацій. Після смерті президента Хафеза Асада (2000 р.) у країні почалося своєрідне відродження асоціативного життя, коли їх загальна кількість зросла з 540 у 2001 р. до 1012 у 2005, потім за три роки подвоїлася та досягла 1400 у 2007. Сфери активності нових об'єднань стали значно різноманітнішими, ніж раніш, та варіювалися від захисту оточуючого середовища до різних соціальних питань, гуманітарного розвитку та гендерної рівності. В Єгипті на 2004 р. нараховувалося 18 тис. ліцензованих НУО, на 2007 р. було зареєстровано вже понад 22000 організацій. Отже, ми бачимо їх постійне зростання [23, с. 44-45]. Але, якщо ми порівняємо ці дані із кількістю асоціацій у розвинутих країнах Західної Європи, то побачимо, що вони мізерні. У Франції діє приблизно 800 тис. НУО, у Великобританії – 500 тис., Німеччині – 540 тис., Швеції – 200 тис. [22, с. 108]. Таким чином, за кількісними показниками, асоціативне життя практично відсутнє у Сирії, та знаходиться на досить низькому рівні розвитку в Єгипті.

Чим пояснити таку незначну стосовно до чисельності населення кількість НУО? Достатньо поглянути на системи законів та регуляцій, згідно з якими здійснюється керівництво громадянським сектором, щоб зрозуміти, що вони являють собою широкий арсенал обмежувальних засобів, які фактично заважають та придушують вільну асоціативну діяльність [20, с. 59]. По-перше, Конституції містять доктринальні формули, що позбавляють сенсу задекларовані в інших статтях права та свободи громадян. Так, Сирійська конституція підпорядковує свободу створення громадянських об'єднань державній

ідеології і зміцненню соціалістичного суспільства [29]. В єгипетській конституції місце соціалізму займає поняття "цілісності соціальної системи". По-друге, і в Сирії, і в Єгипті продовжує діяти закон про надзвичайний стан (відповідно 1963 і 1981 роки), який поширює повноваження служб безпеки та адміністративних органів на ті сфери, що за визначенням не повинні входити до їх компетенції. Ці закони із тимчасового заходу перетворилися на постійний засіб організації політичного життя, на привід, що дозволяє керівництву цих країн відкладати на невизначений час реалізацію фундаментальних прав і свобод громадян та створює значні перешкоди на шляху до вільного функціонування громадянських інститутів [21, с. 31].

Асоціативне життя знаходиться під постійним контролем держави як легально, так і де-факто. Законодавчі акти, що здійснюють регуляцію діяльності НУО, мають невелику кількість розбіжностей у двох країнах, хоча сирійський закон не змінювався з 1958 р., а єгипетський був прийнятий у 2002 р. (останні поправки зроблені в 2007). Їх головною характерною рисою є надзвичайна кількість обмежень і можливість втручання виконавчої влади на всіх етапах життя асоціацій, починаючи від створення, здійснення будь-якої активності та розпуску. Початок діяльності вимагає отримання ліцензії від відповідного міністерства [23, с. 20-21]. Уряд дозволяє реєстрацію лише тим групам асоціацій, дії яких не пов'язані з політичними питаннями. Більш того, будь-яка політична активність НУО, як в Сирії, так і в Єгипті, суворо заборонена. За умов, коли термін "політична активність" не має чіткого визначення в законодавстві, заборона може бути використана проти будь-якої форми суспільної дії, що хоч деякою мірою виходить за межі, встановлені для неї владою [22, с.9]. Дозволу міністерства також потребують: організація зустрічі членів асоціації, збір коштів та їх використання, встановлення зв'язків і спільні заходи різних асоціацій, подорожі за кордон, запрошення іноземців, приєднання до міжнародних клубів чи організацій і т.п. В обох країнах виконавча влада та структури безпеки можуть також усувати керівників або розпускати керівні органи асоціації, забороняти будь-які рішення, прийняті на зборах [23, с. 21-23, 44-46].

На практиці НУО, діяльність яких повинна формувати вільний публічний простір, майже повністю позбавлені самостійності, кожен їх крок контролюється державою, будь-яка ініціатива придушується. Отже, ми маємо погодитись із точкою зору сирійського публічного діяча та адвоката Радифа Мустафи, що назвав ліцензовані неурядові асоціації інструментом державної влади, які вона використовує задля управління суспільством та нагляду над ним, коли ім'я "неурядові" є лише прикриттям фактично урядової діяльності. За його висловом, дійсно незалежні асоціації ліцензій не отримують і змушені працювати нелегально [30]. Члени цих організацій зазнають постійних утисків та погроз, піддаються арешту та дискредитації з боку влади. Вона за допомогою монополії на ЗМІ формує їх негативний образ у масовій свідомості, висуваючи обвинувачення в зв'язках із зовнішніми силами, відсутності патріотизму, перекрученні релігії та суспільної моралі і т. п. [21, с. 166].

Більшу кількість асоціацій в Єгипті та їх більш вільну, у порівнянні із Сирією, діяльність можна пояснити значною залежністю цієї країни від зовнішньої фінансової допомоги західних демократій, яка надається державами-донорами в обмін на виконання певних соціально-економічних та політичних вимог (економіка Єгипту постійно потребує іноземних дотацій; зокрема, з боку США уряд отримав 47 блн. долл. за останні 20 років) [6, с.19]. Так, у 1990-ті рр. під тиском Заходу уряд Єгипту був змушений зменшити соціальні витрати і передати повноваження в сфері здійснення соціальної допомоги неурядовим організаціям. Ця відносно сприятлива атмосфера зробила можливим заснування багатьох правозахисних об'єднань, що в Сирії не мають надії отримати дозвіл на реєстрацію [22, с. 28]. Однак залежність від зовнішніх сил, політика яких може змінюватись разом із зміною інтересів та пріоритетів, робить становище правозахисних організацій та груп, орієнтованих на політичне реформування суспільства, досить нестабільним.

Як результат державної політики виникає ситуація, коли потенціал переважної більшості асоціацій обмежений невеликою купкою добровольців із дуже незначними, навіть мізерними ресурсами, що не дозволяє їх діяльності охоплювати значні прошарки населення. Більша частина громадянської активності укладається у межі особистої ініціативи. Як підкреслює Мішель Шамас у статті, присвяченій НУО Сирії (мова йде про незареєстровані групи активістів), "асоціації включають до числа своїх членів надзвичайно обмежену кількість осіб, найчастіше склад об'єднання представлений лише керівником та його дружиною. Наприклад, діяч у сфері захисту прав людини створив "організацію", та постав одночасно її головою та всіма іншими членами одночасно [31]. Звичайно, такі утворення не мають можливостей для ефективної діяльності та досягнення результатів у практичній сфері.

Багато досліджень вказують, що асоціації знаходяться та діють, головним чином, у міських центрах, далеко від бідних змаргіналізованих регіонів. Так, Реєстр асоціацій Сирії демонструє, що біля 40% НУО розташовані в Дамаску. Із залишившихся 60% лише незначна частина розташована в сільській місцевості, більшість розподіляється між великими містами [23, с. 44]. Якщо прийняти до уваги значний відсоток сільського населення в обох країнах (за даними 2005 р, в Сирії 50,6 %, у Єгипті 42,8 %), стає зрозумілим, що майже половина населення практично виключена зі сфери громадянської активності [20, с. 232]. До того ж понад 50% організацій мають виключно благодійний характер, функції яких обмежуються наданням матеріальної допомоги неієздатним та малозабезпеченим верствам населення [31]. За виключенням контрольованих державою профспілок, не існує розгалуженої мережі організацій, що охоплювали б широкі верстви населення.

Що ж стосується профспілок, то вони також не можуть розглядатися як елемент вільного громадянського простору. У Сирії це фактично державні структури, несамоїтні, повністю керовані "зверху". Усі професійні асоціації контролюються правлячою партією Баас, що позбавляє їх незалежного голосу та свободи дій. Внутрішні ж вибори навіть значно більше інсценовані, ніж вибори у парламент, і часто відбуваються безпосередньо під наглядом президентського "палацу" та структур безпеки [28]. В Єгипті ситуація дещо інша, і той факт, що на кінець 1990-х рр. представники напівлегального ісламістського руху "Брати-мусульмани" становили більшість у керівництві деяких профспілок, у тому числі фармацевтів, лікарів, викладачів університету, а в 2003 р. отримали значну підтримку рядових членів в асоціаціях журналістів та адвокатів, демонструє, що вибори керівних органів асоціацій відбуваються в більш демократичній атмосфері, ніж парламентські [6, с. 16]. Але це не означає, що єгипетські профасоціації являють собою щось на зразок острова свободи серед інших організацій

громадянського суспільства. Держава має значну кількість важелів впливу та обмежень, щоб змусити профспілки рухатись у руслі урядової політики (тимчасове скасування виборів, безпосередній державний нагляд, заборона на існування паралельних профоб'єднань і т.п.) [21, с.123].

Таким чином, ми не можемо погодитись із точкою зору деяких дослідників, наведеною на початку статті, нібито неурядові асоціації та професійні спілки постають серцевиною громадянського суспільства в арабських країнах. Ці слабкі, нерозвинуті або контрольовані державою структури, діяльність яких охоплює лише незначний відсоток населення, насамперед у столиці та великих містах, не створюють сфери вільного самопрояву громадян і не можуть виконувати функції балансу та противаги стосовно державної влади. Також і окремі напівлегальні незалежні групи, пов'язані із захистом прав людини або орієнтовані на реформування засад політичної системи, які існують лише завдяки особистій ініціативі окремих активістів, представників інтелігенції, не мають необхідних ресурсів та легальних можливостей задля формування відкритого публічного простору.

Однак, невже ситуація настільки безнадійна? Чи дійсно публічна сфера повністю монополізована державною владою або ще залишилися окремі сегменти, вільні від її присутності? І чи можна головну відповідальність за слабкий розвиток громадянських структур покласти тільки на політику державного керівництва або, можливо, проблема полягає значно глибше?

Узагалі, надзвичайно важко в європейських термінах адекватно оцінювати ситуацію в арабських країнах, не враховуючи їх культурних особливостей. Так, ми не можемо ігнорувати той факт, що одним із базисних компонентів арабського соціуму є релігія, яка пронизує життя населення і формує його світосприйняття. Оцінюючи потенціал громадянської сфери, треба приймати до уваги мобілізуючий та інтегруючий потенціал ісламу, його структур та інституцій. Відомо, що в ісламі споконвічно був відсутній розподіл світу на світський і духовний. На Сході релігія та політика не розрізнялися, що дозволяло протягом усієї 14-вікової історії зберігати високий рівень політизації ісламського вчення та його вплив на розвиток соціально-політичних процесів [14, с. 146].

Однією з характерних рис розвитку мусульманського соціуму є надзвичайно важлива роль духовних верств у суспільному житті. Позиція мусульманських «людей віри», що наступали на світську владу під гаслом повернення до істинних цінностей, створювала винятково зручні умови для їхнього прояву як союзників, керівників, а нерідко й ініціаторів народних рухів протесту. Це дало підставу багатьом мусульманським дослідникам (зокрема, турецькому авторові М. Камалі) розглядати релігійні групи як ядро традиційного громадянського суспільства в країнах ісламу [9, с. 90]. Мечеть, центр життя мусульман, де здійснювалась стихійна безпосередня комунікація, обмін інформацією та поглядами, народжувалась суспільна думка, нерідко слугувала місцем критики влади і зародження опозиційних настроїв. Згадуючи Ю. Габермаса, її можна було б назвати елементом неформальної публічної сфери. Однак, слід зазначити, що впродовж останніх десятиріч державна влада постійно вела наступ на традиційну автономію релігійних інститутів, поширювала свій контроль і регуляцію на їх функціонування, позбавляючи економічної самостійності, перетворюючи їх на частину державної структури (наприклад, надаючи релігійним діячам, імамам мечетей статус державних службовців) [8, с. 64].

Частина дослідників одним із найважливіших компонентів ГС в регіоні назвала б ісламістські рухи та організації, що ґрунтуються на спільній прихильності нормам релігії в організації суспільного життя. Їх ідеологію можна узагальнити висловами: "Іслам – це рішення!" та "Іслам – це релігія та держава" [5, с. 77]. У багатьох арабських країнах вони являють собою потужні соціальні сили, що не вкладаються в рамки поняття "незалежні асоціації", "релігійні суспільні організації", "політичні партії" і т.п. Створюючи розгалужені мережі структур та інститутів у різноманітних сферах (соціальна, політична, культурна, економічна), вони на практиці підтверджують усеохоплюючий характер ісламу як релігійної системи [19, с.1]. "Ці рухи, що мають глибокі корені як результат багаторічної суспільної та політичної діяльності серед населення, приймають активну участь у створенні інститутів громадянського суспільства в ісламському світі. У результаті їхньої діяльності як у теоретичній, так і в практичній площині з'являються нові зони та сфери, вільні від контролю держави" [1, с. 124].

Усе це дійсно так. Але чи можемо ми розглядати ісламські/ісламістські організації як компонент громадянського суспільства, адже останнє - це не просто якась сфера поза державними структурами, а скоріше легальна автономія, що володіє визнаними правами та користується підтримкою з боку держави. Стосунки між арабською державою та ісламістськими об'єднаннями мають дуже суперечливий характер. З одного боку, деякі арабські режими, враховуючи зростання масових релігійних настроїв, у 1970-80 рр. розпочали політику ісламізації зверху, частково йдучи назустріч ісламським рухам, намагаючись вивести за межі політичного процесу радикальні групи та втримати під контролем діяльність поміркованих, одночасно використовуючи їх як засіб зменшення впливу лівих соціалістичних сил [19, с.128]. З іншого боку, у більшості країн регіону ці рухи повністю (Сирія) або частково (Єгипет) заборонені та діють не(напів)легально. У Сирії впродовж більш ніж 40 років, правляча партія Баас, керуючись світськими ідеями арабського націоналізму, вела непримиренну боротьбу проти будь-яких проявів політичного ісламу, яка досягла кульмінації у 1980-ті рр., коли уряд жорстко розправився з ісламістською опозицією (представленою організацією брати-мусульмани та пов'язаними з нею радикальними групами) [2, С. 20]. В Єгипті закони не дозволяють створення партії на релігійній основі; суворо карається поширення та зберігання фундаменталістської літератури [6, с.23]. Популярна в країні організація "Брати-мусульмани", що існує вже багато десятиліть та є найбільш відомою і впливовою в ісламському світі, фактично має полулегальний статус. Їй не дозволяється вести політичну діяльність, обмежується доступ до ЗМІ. Упродовж останніх років її члени в зв'язку з приналежністю до нелегальної організації, навіть частіше, ніж в попередні роки стали об'єктами переслідувань та обвинувачень з боку органів безпеки [21, с. 124].

За таких небезпечних умов існування на середину 1990-х рр. єгипетським братам-мусульманам вдалося започаткувати декілька тисяч благодійних організацій, налагодити мережу соціальної допомоги, відкрити школи, лікарні, ісламські банки. Вони допомагали ісламістським рухам за кордоном, організували демонстрації протесту проти військових акцій Ізраїлю на території Палестини та проти американського вторгнення до Іраку [6, с. 21]. Діяльність братів-мусульман,

яку підтримують певні верстви населення: прибічники ісламської традиції, частина середнього класу, малозабезпечені та люмпенізовані верстви населення, дозволила сформувати певний незалежний від державного нагляду простір. Він охоплює тих, чії надії на отримання дивідендів від проектів доби постнезалежності зазнали краху, хто втратив віру в зміни на краще в політичній та соціальній сферах [19, с.126]. Найбільш яскравим показником популярності ісламістського руху є успіх на останніх парламентських виборах (2005 р.), де представники братів-мусульман (у якості незалежних кандидатів) отримали 88 (20 %) місць [6, с. 18].

Масштаб діяльності "братів" створює різочий контраст із слабкими проявами та незначною ефективністю секулярних громадянських асоціацій і викликає питання, як їм вдалося, незважаючи на утиски уряду, створити та зберегти дієву, розгалужену організацію. Для пояснення цього слід звернутися до поняття "соціального капіталу". "Соціальний капітал" торкається рис соціальної організації, як-от мережі, норми і соціальна довіра, що полегшують координацію і співпрацю задля взаємної вигоди [12, с. 32]. На нашу думку, саме різниця у кількості та якості цього ресурсу забезпечила переваги ісламського руху. Єгипетські "Брати-мусульмани" створювались із використанням широкого набору неформальних соціальних зв'язків, успадкованих від діяльності численних суфійських організацій та релігійних суспільств минулого, коли ця сфера ще не підлягала постійному державному контролю та регуляції. Засновник "братів" Х. Аль-Банна та його послідовники для заснування осередків і популяризації ідей руху задіяли комунікаційні можливості мечетей, своєрідних вузлових пунктів мусульманської спільноти, встановлювали контакти з місцевими релігійними діячами, улемами, шейхами суфійських об'єднань - традиційними лідерами мас і головними силами, що формували "масову свідомість"; з провідними родинами, які володіли широкою мережею зв'язків, впливом та довірою на місцевому рівні; підтримували одночасно постійні стосунки з деякими іншими соціокультурними ісламськими угрупованнями і клубами [24, С.2-5, 7]. Це дозволило їм акумулювати в новоствореному русі значний потенціал соціальних комунікацій, а їх подальша активність у соціальній та економічній сферах (благодійність, заснування лікарень, шкіл, виробництв, банків і т. п.), його багатократно помножила та забезпечила новостворену організацію підтримкою з боку різних верств населення, що отримали безпосередню користь від її діяльності. Навіть назву "мусульмани", яка уособлює домінуючий традиційний комплекс норм та цінностей, і, враховуючи значний ступінь релігійності соціуму, обумовлює високий рівень довіри, можна вважати частиною їх соціального капіталу. Секулярні ж асоціації (за виключенням благодійних спілок - допомога малозабезпеченим та недієздатним членам суспільства завжди була важливим аспектом життя ісламської спільноти), створені на іншій, нерелігійній основі за взірцями західного походження, не мали глибоких коренів у ціннісній системі суспільства та структурі соціальних зв'язків. Недовгі роки існування за умов державного контролю не дозволили їм побудувати широку мережу соціальних стосунків, підкріплену навичками колективних дій та підтримкою груп, інтереси яких вони повинні відображати й захищати. Іноді їх єдиний ресурс – це персональні (родинні, дружні) відносини із представниками влади, що допомагає при досягненні певних цілей, але аж ніяк не сприяє їх функціонуванню як елементів автономного громадянського простору.

Виникає питання: чи існує ісламський шлях до громадянського суспільства і демократії? М.Кремер, професор ісламських досліджень у Боннському університеті, намагається на основі аналізу праць ісламістських ідеологів відповісти на це запитання. Хоча держава розглядається в ісламі як головний інструмент реалізації божественних законів, її конкретна форма та організація не регламентуються. Тому мусульмани можуть використовувати й форми організації влади неісламського походження, у тому числі демократичні інститути, якщо вони не порушують ісламських норм і цінностей. Ісламісти сходяться в тому, що вища влада належить Богу, а право застосовувати його закони передано спільноті віруючих, глава громади або держави - це лише її представник, якого громада обирає, контролює та за необхідністю скидає. Обговорюючи проблему плюралізму, ісламісти визнають, що Бог створив людей різними, отже, розходження поглядів природно, законно та навіть корисно для людства й мусульманської громади за умови, що вони залишаються в рамках віри та загальної моралі [8, с. 64].

Колишній керівник єгипетських братів-мусульман М.Акеф в інтерв'ю газеті "Аль-Аграм" заявив: "Ісламська держава не може бути створена за відсутності свободи волевиявлення народу. Перше, що ми вимагаємо, це надати таку свободу, а потім народ сам обере форму державного устрою". У програмному документі братів (2004 р.) також заявляється про необхідність "поваги до політичних та громадянських свобод, включно свободу слова, асоціацій та зборів" [6, с. 23-24]. Постає питання, наскільки вони щирі, чи не є підтримка, яку опозиційні ісламістські рухи надають демократичним принципам тільки маневром на шляху до влади, у випадку здобуття якої всі свободи будуть анульовані. До того ж є ще один момент, що заважає оголосити ісламістів сумісною з громадянським суспільством силою. Мова йде про ті насильницькі методи, які використовуються радикальним крилом у політичній боротьбі (що нібито доказує їхню нездатність до діалогу, компромісів і ненасильницького вирішення конфліктів). Однак пояснюється це здебільшого не стільки сутністю самої ісламістської доктрини, скільки особливостями ставлення до них з боку правлячих режимів, які бачать в ісламістах головну погрозу своїй владі та максимально обмежують їх легальну діяльність, що призводить до радикалізації цих груп [11, с. 114].

Але й це не все: головна проблема полягає в нездатності ісламістських сил співіснувати та взаємодіяти з іншими політичними рухами та суспільними групами, у тому числі секулярними або неісламськими у вирішенні спільних проблем та їх небажанні приймати до розрахунку інтереси немусульманських спільнот. Помірні, прагматичні ісламісти хоч і підтримують основні елементи політичної демократії, верховенство закону та захист прав людини, але вони не сприймають лібералізму, якщо він включає свободу віросповідання. Плюралізм для них можливий лише в рамках ісламу [1, с. 123].

Тут ми торкаємось важливого питання, що є надзвичайно актуальним для близькосхідних держав – це питання взаємовідносин усередині соціуму, між різними його групами та сегментами. Ефективне функціонування ГС вимагає, щоб окремі групи та їх організації взаємно визнавали одна одну і не ставили свої цінності вище за цінності суспільного цілого, розглядаючи себе й інших як громадян - рівноправних членів єдиного соціального цілого та держави. Якими б ідентичностями не володіли соціальні групи та їх члени, громадянство повинно забезпечити спільний знаменник, що поділявся б усіма індивідами та їх організаціями в країні [21, с.55]. Це дозволило б зберегти необхідний рівень стабільності та завадило б

насильницьким засобом вирішення конфліктів, що порушують нормальний хід суспільного розвитку.

Але процес формування суспільства, усвідомлюючого себе єдиним цілим, в арабських країнах відбувається дуже повільно та складно, і лише декілька з них можуть похвалитися належним рівнем громадянської свідомості. Це можна пояснити, якщо згадати, що держави на арабському Сході є штучним утворенням. Вони не являють собою природно сформованого життєвого простору, кордони багатьох з них сформувалися ще в постколоніальний період і включили до себе різні етнічні, релігійні, лінгвістичні спільноти [20, с. 54]. Сирія та Єгипет, незважаючи на задекларований урядами арабо-мусульманський характер держави, не є гомогенними суспільствами. Особливо це стосується Сирії, де араби становлять біля 90,3 % населення. Інші 9,7 % - це курди, вірмени, туркмени, черкеси, асирійці та ін. У конфесійному складі доля мусульман-сунітів становить 74 %, інші мусульманські течії (алавіти, друзи та ін.) – 16 %, християни різних напрямів 10 %; є ще незначні спільноти іудеїв [27]. В Єгипті, де етнічний склад майже однорідний, головна лінія протиріччя пролягає в релігійній сфері – між мусульманами та християнами (християни, здебільшого копти складають біля 10 %) [26].

Рівень довіри до представників іншої релігії, національності, етнічної групи зазвичай є дуже низьким. Згідно з даними всесвітнього огляду цінностей тільки 3,5 % єгиптян повністю довіряє членам іншої конфесії, 35,7 % - частково. Щодо осіб іншої національності повну довіру виявляє лише 1,6 % єгиптян, а часткову – 19,8 % [25, с.419, 421]. Не втратили свого значення і родинно-кланові розмежування. Багато дослідників визнають, що дотепер приналежність до певної кланової або племінної групи, етнічної або релігійної спільноти превалює над приналежністю до суспільства в цілому, постає основою соціалізації в багатьох арабських країнах, визначає сприйняття індивідом самого себе та формує його соціальну ситуацію. Особливістю архаїчної структури цих об'єднань є психологія та методи вирішення внутрішніх та зовнішніх конфліктів. Вони мало пов'язані з компромісами та взаємними поступками; культура діалогу відсутня взагалі [10, с. 97]. Наприклад, тільки за дев'ять місяців (жовтень 2008 - червень 2009 рр.) в Єгипті зафіксовано щонайменше 20 міжконфесійних зіткнень (мусульмани - копти, мусульмани - бахаї), у результаті яких загинуло 7 осіб [20, с. 127]. Тут виявляється, за висловом Фукуями, певного роду "інверсний взаємозв'язок між довірою і взаємозв'язками всередині певної спільноти та поза її межами" [16, с. 89].

Найбільш різко вираженими традиційні ідентичності та органічні форми солідарності постають у сільській місцевості, у міських мігрантських кварталах, у бідніших секторах, де більшість населення відчуває гостру потребу в захисті проти злиднів та страждань повсякденного життя і який надається їм традиційними патріархальними зв'язками. Як пише Гішам Шараби, племінна лояльність не є виразом переконань, скоріш вона народжується із сутнісних життєвих потреб [19, с. 172].

Систематичне виключення громадянського суспільства зі сфери пошуку шляхів розвитку й одночасна нездатність влади задовольнити потреби громадян та знайти засоби вирішення гострих соціально-економічних проблем, призводять до того, що індивіди повертаються до органічних зв'язків, підтримуючи таким чином силу традиційного клану або конфесійної групи, які не поділяють і можуть не бажати прийняти норми громадянської культури. Отже, частково відповідальність за збереження в сучасному житті сили традиційних стосунків, що базуються на спільних кровних або конфесійних зв'язках та слабкість розвитку громадянської свідомості можна покласти на державну владу, експропріацію правлячими колами громадянських ініціатив, ліквідацію альтернативних форм посередництва між індивідом та державою [19, с. 166].

Але тут слід зазначити і декілька позитивних аспектів прихильності до традиційних стосунків, що деяким чином співвідносяться з громадянськими нормами. Ми маємо на увазі почуття приналежності до спільноти, пріоритет її інтересів над індивідуальними та самопожерту, взаємну довіру, потужне відчуття спільної мети, навіть сильніше, ніж у багатьох сучасних формах соціетальної організації – рівень соціального капіталу всередині традиційних органічних груп зазвичай є досить високим. Отже, проблема полягає в тому, щоб знайти шляхи гармонійного поєднання цих позитивних аспектів із концептом громадянства задля розвитку бази ефективного функціонування громадянських інститутів. Це потребує, щоб норми взаємності та довіри, обов'язки та відповідальність перед іншими людьми, поширювались не тільки на членів своєї спільноти, але й на суспільство загалом. "Соціальні мережі повинні не тільки бути внутрішньо кооперованими, турбуватися про самих себе, вони повинні кооперуватися поміж собою" [13, с. 22]. Це буде сприяти формуванню здорового громадянського суспільства та дасть змогу різним групам у межах складного суспільства об'єднуватися для захисту тих своїх інтересів, які в іншому випадку могутня держава просто могла б проігнорувати [16, с. 90].

Недарма влада перешкоджає налагодженню взаємозв'язків між різними групами та асоціаціями, обмежує їх взаємодію, тим самим позбавляючи їх можливостей спільного використання, а стало бути й подальшого нарощування надбаних у ході діяльності соціальних капіталів, які потенційно можуть бути використані проти неї. Запобігання можливому кооперуванню та взаємодії груп і спільнот між собою взагалі було постійною тактикою арабської держави впродовж історії, як колоніальної, так і суверенної. В умовах панування політичної сфери над економічною та соціальною, влада, контролюючи рух ресурсів і підвищення за ієрархічною шкалою, тримала соціальні, релігійні, етнічні групи населення в постійній залежності від себе, наближала до себе та надавала привілеї деяким з них за рахунок інших, граючи на їх протиріччях. Ось чому політичні вимоги зводилися до боротьби за більш широкий доступ до влади та розподілу благ зверху вниз і майже ніколи - за контроль над владою знизу або ж за створення нового типу соціального устрою, в основу якого були б покладені певні права та свободи, поширені на всіх громадян незалежно від їх походження.

На арабському Сході так і не склалися умови, що на Заході зробили можливим виникнення громадськості, "публіки, яка з часом починає усвідомлювати себе супротивником держави": відособлення економіки як сфери приватних інтересів, поява незалежного освіченого класу буржуазії, відмежування родинної сфери від економічної (економічні відносини в досліджуваних країнах тісно пов'язані із родинними зв'язками, приналежністю до певної сімейно-кланової, етнічної, конфесійної групи) [4, с. 68-72]. Політичні реформи в суспільстві завжди запроваджувались зверху, а не в результаті тиску окремих суспільних класів, становище яких визначалося залежністю від центру та його милістю. Держава сприймалася східними соціумами як батько, що опікує власних підданих з моменту народження й до смерті, ініціює будь-яке рішення або проект змін ("за все відповідає уряд, починаючи з будівництва заводів і закінчуючи засипанням ям") [10, с. 96].

Ця історична спадщина призвела до формування певних рис політичної культури, що нині мають надзвичайно негативний вплив на функціонування громадянської сфери. Насамперед, ми маємо на увазі високий рівень недовіри та взаємне відчуження окремих етнічних та конфесійних груп, що породжує суспільний розкол і перешкоджає розвитку співробітництва. По-друге, це характеристики, які мають відношення до індивідуального усвідомлення громадянської свободи. Жителі арабських країн виявляються скоріше пасивними безініціативними підданими та підлеглими центральної влади, ніж вільними громадянами або "публікою", за термінологією Ю. Габермаса. Дані соціологічних досліджень, проведених у ряді арабських країн, свідчать, що більшість опитаних не можуть відкрито висловити свою думку в присутності посадової особи через страх піддатися за це тілесному або словесному покаранню. Сімдесят один відсоток респондентів заявили, що вони, як і раніше, побоюються обговорювати привселюдно дії уряду, і тільки 16 % сказали, що вони не бояться його критикувати. Значна кількість людей вважає, що влада, яку вони мають, це їх неминуча доля, і що неможливо щонебудь зробити, щоб її змінити або поставити під належний контроль [18, с. 203]. Той процес, що відбувається в публічній сфері, можна назвати тінзацією, відчуженням людей від загального інтересу, коли суспільство, за винятком окремих осіб, сприйнявши схему сваволі та тотального відторгнення від політики, закривається до тієї міри, що не знає нічого про державу, і не хоче нічого про неї знати, і на разі саме це творить силует місцевих громадянських суспільств [3, с. 170].

Отже, слабкість громадянського суспільства пояснюється не тільки авторитарною та обмежувальною політикою центральної влади, причини полягають значно глибше – у структурі соціальних відносин, на рівні суспільно-політичної культури, свідомості та ментальності населення; бюрократично-ієрархічний, непрозорий та надзвичайно централізований характер політичної системи тільки закріплює та посилює ці недоліки. Як зазначає Р. Інглехарт, культура – це шлях залежний...виразні культурні зони породжують значні соціальні й політичні наслідки, впливаючи на важливі явища, починаючи від рівня народжуваності до економічної поведінки і демократичних інституцій [7, с. 73]. Звичайно, культура не є чимось незмінним, що на віки вічні обумовлює певний характер соціально-політичного процесу. Однак, якщо погодитись із Ф. Фукуямом, зміни на рівні культури відбуваються найповільніше [15, с. 49-50].

До вищезазваного слід додати ще декілька факторів, що мають відношення до загальних суспільних характеристик, які негативно відбиваються на здатності членів сирійського та єгипетського соціумів грати активну громадянську роль, дебатувати, критикувати уряд і домагатися того, щоб їх бажання були враховані при виробленні державної політики. Це, насамперед, рівень освіти населення, що, незважаючи на останні позитивні зрушення у цій сфері залишається достатньо низьким. Кількість письменних у Єгипті у групі віком від 15 років з 1980 р. зросла із 40 % до 71,4 %, а в Сирії відповідно з 54 % до 82,9 %. Також постійно зростає відсоток людей із вищою або спеціальною освітою [19, с. 296]. Іншим, не менш важливим фактором, є бідність (в Єгипті біля 40 % людей живуть менш, ніж на 2 долари в день) [19, с. 289] та безробіття, які змушують населення концентрувати увагу на задоволенні щоденних базисних потреб, пошуку роботи. Це звужує коло їх інтересів і звідси зменшує їх можливість робити внесок у суспільне життя. Низька покупна спроможність призводить до того, що значний відсоток не має матеріальних (а також й освітніх) можливостей користуватися перевагами сучасних інформаційних технологій та засобів комунікації, що відкривають нові шляхи вільної циркуляції даних, обміну думками, дискусій, не обмежених цензурою, створюючи сприятливі умови для розвитку публічної сфери. Так, кількість користувачів інтернету в 2005 р. в Єгипті на 1000 осіб становила лише 68, у Сирії – 58 (в середньому в світі 136, у розвинутих країнах 524) [20, с. 240]. Тобто, переважна більшість потенційної "публіки" змушена задовольнятися офіційними, контрольованими державою джерелами інформації, що формують громадську думку в напрямку підтримки та позитивного сприйняття діючих режимів і їх політики. Отже перспективи громадянського суспільства виглядають досить туманними без запровадження реформ, спрямованих на подолання гострих соціально-економічних проблем.

Таким чином, як в Сирії, так і в Єгипті, ми маємо, хоч із деякими варіаціями, досить пасивний, слабкий та автономізований громадянський сегмент, що не може виконувати своєї ролі противаги державній владі, сфери вільного самопрояву громадян та захисту їх інтересів. Публічний простір у Сирії повністю керований політичним центром, що майже не залишає шансів для вільної громадянської дії, змушеної існувати поза легальними рамками завдяки ентузіазму окремих суспільно активних осіб під постійною загрозою бути знищеною. В Єгипті, громадянська сфера виглядає більш різноманітною за рахунок існування ісламістської інфраструктури, створеної насамперед "Братами-мусульманами", які задіяли соціальний капітал попередніх суспільств релігійного та благодійного характеру в організації власного руху й на сучасному етапі використали сприятливі для активності умови під час здійснення урядом політики ісламізації. Однак громадянський потенціал цього об'єднання викликає багато сумнівів.

Розбудова ефективного громадянського суспільства, де різні групи людей мали б можливість об'єднуватись задля досягнення певних цілей та задоволення колективних потреб, не заперечуючи аналогічного права інших груп та об'єднань, вимагає багатьох змін не тільки в політиці керівництва держави, її законодавстві, але насамперед у суспільній та політичній культурі населення. Бо домінуюче нині в масовій свідомості відчуження від політики та суспільних справ, атомізованість індивідів або сила традиційних (кланових, етнічних., конфесійних) зв'язків, відсутність міжгрупової довіри, нетолерантність й упередження, безініціативність, низький рівень навичок участі в публічній політиці і змаргіналізованість – все це створює сприятливий клімат задля консервування існуючого стану речей.

Зміна цінностей та традицій, а тим більше свідомості людей – процес дуже тривалий, що залежить від перетворень в інших сферах життя, політиці, економіці, міжнародних відносинах, і немає гарантії, що він буде відбуватись у потрібному напрямку. Однак, допоки держава не створить умови для реалізації основних свобод, для громадянської освіти і підвищення якості людських ресурсів, допоки на всіх рівнях соціуму не розвинеться почуття необхідності бути вільним, громадянське суспільство залишатиметься лише слабенькими фрагментами в окремих середовищах, які просто неспроможні активізувати широкі суспільні групи.

1. Амир А. Исламизм: освобождение, протест и идентичность // Социальные и гуманитарные науки. Зарубежная литература. Сер. 9,

- Востоковедение и африканистика: РЖ / РАН. ИНИОН. Центр научн.-инф. исслед. глобал. и регионал. пробл. Отд. Азии и Африки. – М., 2004. - № 2. – С. 121 – 126.
2. Ахмедов В. М. Армия и традиционное общество на Ближнем Востоке в условиях глобализации и демократических реформ // Ближний Восток и современность. – Вып. 33. – М.: НИОПИК, 2007. – 452 с. – С. 5 – 29
 3. Боренько Я. Громадянське суспільство і політична влада олігархії // І. – 2001. – № 21. – С. 164 – 173
 4. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство. - Львів: Літопис, 2000. – 318 с.
 5. Долгов Б. В. Демократия и исламизм в арабских странах // Ближний Восток и современность. – Вып. 31. – М.: НИОПИК, 2007. – 326 с.
 6. Долгов Б. В. Демократия и исламизм в Египте // Ближний Восток и современность. – Вып. 27. – М.: НИОПИК, 2006. – 346 с. – С. 15 – 30
 7. Инглехарт Р. Культура і демократія // І. – 2008. – № 53. – С. 72 – 87
 8. Ислам, демократия и гражданское общество // Социальные и гуманитарные науки. Зарубежная литература. Сер. 9, Востоковедение и африканистика: РЖ / РАН. ИНИОН. Центр научн.-инф. исслед. глобал. и регионал. пробл. отд. Азии и Африки. – М., 2000. - № 3. – С. 61 – 66.
 9. Камали М. Гражданское общество и ислам: социологическая перспектива // РЖ. – Социология. – 2002. - № 4. – С. 89 – 95
 10. Кудряшова И. В. Исламская цивилизационная доминанта и современное развитие мусульманских политий // РЖ. – Политическая наука. – 2003. - № 2. – С. 87 – 117
 11. Малышева Д. Исламско-фундаменталистский проект в реалиях современного мира // МЭИМО. – 1999. - № 7. – С. 108 – 117
 12. Патнем Р. Гра в келлі наодинці: занепад соціального капіталу Америки // І. – 2001. – № 21. – С. 30 - 47
 13. Розенблюм Н. Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму // І. – 2001. – № 21. – С. 6 – 29
 14. Ульянов Н. Ю. Ислам, современное государство и современная цивилизация (материалы «круглого стола») // Восток. – 2003. - № 3. – С. 145 - 151
 15. Фукуяма Ф. Примат культуры // І. – 2001. – № 21. – С. 48 – 57
 16. Фукуяма Ф. Соціальний капітал // І. – 2008. - № 53. – С. 88 – 100
 17. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии // Полис. 1996. – № 5. – С. 16—27.
 18. Arab Human Development Report 2004 – United Nations development programme. – New York, 2005. – 248 с.
 19. Arab Human Development Report 2005 – United Nations development programme. – New York, 2006. – 313 с.
 20. Arab Human Development Report 2009 – United Nations development programme. – New York, 2009. – 270 с.
 21. Bastion of Impunity, Mirage of Reform. Human Rights in the Arab Region Annual Report 2009. – Cairo Institute for Human Rights Studies. – 2009. – 238 с.
 22. Freedom of Association in the Euro-Mediterranean region in 2007. – Monitoring report. – Copenhagen, 2007. – 110 с.
 23. Freedom of Association in the Euro-Mediterranean region in 2008. – Monitoring report. – Copenhagen, 2008. – 88 с.
 24. Mitchell R. P. The Society of the Muslim Brothers. – New York: Oxford University Press, 1993. – 337 с.
 25. World Values Survey 2005 Official Data File v.20090415 World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org)
 26. http://www.middleeastdirectory.com/cs_egypt.htm
 27. http://www.middleeastdirectory.com/cs_syria.htm#People
 28. http://tharwacomunity.typepad.com/syrianelector_english/2007/05/the_syrian_legi.html
 29. <http://www.amanjordan.org/laws/syria/c3syria.htm>
 30. <http://www.thefreesyria.org/f-s-1/rawafed-0710-6.htm>
 31. <http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=76695>
 32. <http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=169901>

SUMMARY

Smirnova I., Smirnova K. PROBLEMS AND PERSPECTIVES OF DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN ARABIC COUNTRIES (ON EXAMPLE OF SYRIA AND EGYPT)

The article deals with the problem of civil society development in the Arab world by the example of two countries, Syria and Egypt. The authors pay attention to the particularities of civil institutions' functioning in conditions of eastern authoritarian regime, trying to discover the reasons of weakness of civil sphere, concentrating on relations between its main structures and the State's authority, also trying to consider the potential of Islamic movements and associations as elements of independent public space. The authors made a conclusion that the main difficulties of civil development are connected not only with the policy of authoritarian state, oriented on freedom restrictions and preservation of its own monopoly in public sphere, but first of all with the character of social structure and political culture of society.